

ПРОБЛЕМА СЕПАРАТИЗМУ В СУАР КНР ЯК ДЕСТАБІЛІЗУЮЧИЙ ФАКТОР СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ ЦЕНТРАЛЬНО-АЗІЙСЬКОГО РЕГІОНУ

Проаналізовано основні витoki та джерела проблеми сепаратизму в Синьцзян-Уйгурському автономному районі КНР, визначено її вплив на характер еволюції системи безпеки Центрально-Азійського регіону в постбіполярний період.

Ключові слова: Синьцзян-Уйгурський автономний район, сепаратизм, безпека, етнос, нація.

Проанализированы основные истоки и предпосылки проблемы сепаратизма в Синьцзян-Уйгурском автономном районе КНР, определено ее влияние на характер эволюции системы безопасности Центрально-Азиатского региона в постбиполярный период.

Ключевые слова: Синьцзян-Уйгурский автономный район, сепаратизм, безопасность, этнос, нация.

Basic sources of the problem of separatism in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region of the PRC are analysed in the article. It shows its influence over the nature of evolution of the Central Asian Region safety system in postbipolar epoch.

Key words: the Xinjiang Uyghur Autonomous Region, separatism, safety, ethnos, nation.

Прискорення процесу глобалізації, перехід більшості країн світу до постіндустріальної стадії розвитку, інформаційного суспільства зумовлює прискорення урбанізації, корінний перегляд устрою і способу життя, інтенсифікації міграційних процесів, змішуванню і зіткненню національних культур, релігій і етносів, перерозподіл внутрішніх ринків сировини і робочої сили, перетворенню засобів масової інформації в самостійно функціонуючу сферу життєдіяльності суспільства.

Одночасно виникають суттєві проблеми зростання незбалансованості економічного розвитку, соціальних диспропорцій, що викликає націоналістичні і фундаменталістські рухи, ріст злочинності, еколого-гігну кризу, що, у свою чергу, підриває стабільність соціуму. Все це породжує внутрішню соціальну напруженість, численні конфліктні ситуації, девіації на різних рівнях соціальної реальності. Особливо гостро зазначені проблеми стоять на «порядку денному» країн, які переживають динамічне зростання і перехід з розряду нерозвинених чи середньорозвинених країн до групи розвинених країн. Зважаючи ж на «питому вагу» КНР в системі міждержавних взаємодій та прагнення Пекіна відігравати системоутворюючу роль в регіональних процесах проблеми національної ідентичності мають для Китаю вирішальну роль як контексті загрози державній ідеології і громадському порядку, так і єдності держави.

Ці фактори актуалізують необхідність дослідження внутрішньодержавних конфліктогенних чин-

ників, пов'язаних з проблемою національної ідентичності, зокрема, проблеми сепаратизму в Синьцзян-Уйгурському автономному районі (СУАР) КНР.

Проблема національної ідентичності та її вплив на зовнішню політику країн Азійсько-Тихоокеанського регіону (АТР) є складовою комплексних досліджень вітчизняних науковців С. Шергіна, Б. Гончара, В. Горенкіна, П. Жука, Н. Мазура, Р. Соломанюка, Р. Турчака тощо. Особливе значення Азійсько-Тихоокеанського регіону для США та РФ стимулює постійний інтерес дослідників цих країн до проблеми дестабілізуючих факторів міжнародних відносин у АТР, пов'язаних з внутрішньополітичними процесами у КНР. Цій проблематиці присвячені дослідження російських фахівців А. Ломанова, С. Караганова, А. Воскресенського, А. Здравомислова, А. Тарасова, М. Титаренка; американських політологів М. Олкотта, Р. Фішера, Г. Соннефельда, Дж. Рудельсона та ін.

Один із провідних китайських науковців Ху Аньган стверджує, що на сучасному етапі місто і село живуть у різних суспільно-політичних формаціях. Сучасний Китай, стверджує Ху Аньган, розпався на «чотири світи»: коли жителі «першого світу» – Пекіну і Шанхаю (2,2 % населення) вже перевершили світовий рівень країн із середніми прибутками, а майже 50 % населення країни проживає в «четвертому світі», знаходячись нижче рівня бідних країн світу [1]. Середньорічний чистий прибуток селянина у 2002 р. склав 2 366 юаней (близько 300 дол США), цей показник за системою індикаторів, прийнятою ООН, нижче рівня індексу бідності (1 дол. в день).

52 % сільського населення має прибуток менш ніж 2 тис. юаней на рік, а 14,6 % – менш ніж 1 тис. юаней [2]. У таких умовах життєво важливим для правлячого режиму є збереження існуючих темпів еко-номічного зростання, оскільки їхній навіть незначний збій може призвести до соціальної кризи, яка матиме непередбачувані наслідки.

Одним з варіантів політичного менеджменту конфліктів з боку центральної влади КНР є приховування достовірної інформації і «пом'якшення» існуючих суперечностей на рівні державної пропаганди. Гострота національного питання в КНР протягом багатьох років ретельно нівелювалась і приховувалась. Так, до цього часу залишаються засекреченими данні щодо терактів і виступів, ініційованих представниками національних меншин у 50-70-х роках ХХ ст. в Синьцзян-Уйгурському автономному районі. В Китаї з метою «згладжування» етнічних суперечностей в усіх офіційних документах етноси були названі націями [3, с. 23]. У вітчизняній науковій літературі ці поняття є відокремленими. Етнос визначається як стійка соціальна спільність людей, які об'єднані єдиною мовою, своєрідністю культури, побуту, традицій, звичаїв, а також усвідомленням своєї єдності та відмінності від інших подібних спільнот (самосвідомістю) [4, с. 454]. Нація – це найбільш сталий тип етносу, вона складається в результаті зміцнення соціальних зв'язків – економічних та політичних. Основними рисами нації є спільність мови, території, зв'язків, психічного складу, культури та самосвідомості [4, с. 456]. У процесі розвитку етносу і його взаємодії з іншими відбуваються істотні зміни етносу в цілому і його складових, так звані етнічні процеси. За своєю спрямованістю етнічні процеси поділяються на домінуючі в сучасному світі процеси етнічного об'єднання і процеси етнічного розмежування. Об'єднанню і зближенню сприяють етнічні контакти і етнічна адаптація, розмежування, як правило, супроводжується конфліктами [5, с. 151].

Відмінною рисою сучасного світу є його етнічне і національне розмаїття. Але в останні роки структура світової спільноти деформується під впливом процесу глобалізації і поступової консолідації окремих етносів і націй.

У сучасному Китаї етнічні процеси можна охарактеризувати як поступову акультурацію або повну асиміляцію етносів з акцентом на домінування титульної нації – хань (хуася, ханьцзу, ханьці) [6, с. 247].

Колишній Посол Республіки Сінгапур в РФ та Україні М. Хонг стверджує, що нація об'єктивно виявляє себе тоді, коли вона інстинктивно однаково реагує на зовнішню загрозу або кризу [7, с. 112]. Отже, коли багатонаціональна країна інстинктивно однаково реагує на зовнішню загрозу або внутрішню кризу і в ній не спостерігається суттєвих розбіжностей у реакції різних етнічних груп за расовими й релігійними критеріями, це є свідченням того, що в країні сформувалася національна ідентичність.

На сьогодні в результаті всезростаючої транспарентності кордонів нації «уніфікуються». У відповідь на виклики глобалізації, як прояв етносами (націями)

інстинкту самозбереження, зростає хвиля національного сепаратизму. Провідний фахівець Міжнародного центру Карнегі (м. Москва) М. Б. Олкотт стверджує, що основою сепаратистських рухів є те, що ідентифікація йде по одному з критеріїв, наприклад, етнічної приналежності, що зазвичай призводить до конфліктів [8, с. 7]. Таким чином, етнічний конфлікт – форма соціального міжгрупового конфлікту, коли групи з протилежними інтересами поляризуються за етнічною ознакою. Прагнення ж зберегти національну ідентичність, захистити свої цінності і традиції все більшою мірою стає передумовою сучасного національного сепаратизму. Український дослідник В. А. Горенкін, аналізуючи витоки сепаратизму як соціального явища, доходить висновку: *«Ініціатором появи сепаратизму є сама держава, яка проводить неприйнятну національну і регіональну політику. Таким чином, сепаратизм неминучий в державі, характер управління якою централізований більше, ніж треба для нормального функціонування. Однак необхідні для виникнення сепаратизму причини й умови стануть достатніми тільки тоді, коли, збігшись у певний момент, вони викликають круте зростання самосвідомості народу (саме народу, а не окремої етнічної групи), що і призведе до усвідомлення ним подальшої неможливості перебування за даних умов у даній державі або до зміни форми перебування в ній, тобто до сепаратизму»* [9].

Отже, прагнення зберегти національну ідентичність, захистити свої цінності і традиції все більшою мірою стає передумовою сучасного національного сепаратизму. Згідно з дефініцією професора Единбургського університету Р. Фішера, націо-нальний сепаратизм – рух за територіальне відокремлення від тієї чи іншої частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономії за національною, мовною чи релігійною ознакою [10, с. 102]. Націо-нальний сепаратизм характерний для внутрішньо-державного рівня політичних відносин. Об'єктивною передумовою його є переважно факт відмінності етнічних одиниць і державно-політичних утворень. При цьому територіальне відокремлення розглядається як єдиний засіб самозбереження в якості самостійної етнічної одиниці [11, с. 7].

У КНР національний сепаратизм розглядається в наукових і політичних колах як форма політичної опозиції, суб'єктом якої є етнічна одиниця, що складає меншість населення, а об'єктом – центральна влада КНР, яка одночасно позиціонується як представник домінуючого етносу – хань.

Події 90-х років ХХ ст. в колишній Чехословаччині і Югославії, Канаді, Ірландії знову поставили на порядок денний проблему ідентичності і національного сепаратизму. Проблема походження і передумов сепаратизму актуалізується в сучасних умовах тим, що під впливом тенденцій глобалізації вона перейшла з площини внутрішньополітичної на регіональний і глобальний рівень. При цьому відбувається перехід внутрішніх конфліктів у нову якість – інтернаціоналізованих локально-регіональних конфліктів.

Особливої актуальності проблема конфліктів ідентичності набуває і у зв'язку з тим, що динаміка їх еволюції засвідчує становлення практики використання засобів терору з метою досягнення конкретних політичних цілей.

В умовах кінця ХХ – початку ХХІ ст. отримав розповсюдження етнічний і (або) релігійний тероризм на ґрунті сепаратизму або збереження національної (цивілізаційної, релігійної) ідентичності, розширилися масштаби і посилюється міжнародний тероризм. Окрім того, діяльність терористичних угруповань не обов'язково «прив'язується» до території певної держави, а досить часто розповсюджується і як на прикордонні, так і окремі країни, виступаючи, як міжнародний тероризм. Досить активно міжнародний тероризм виступає у формі релігійного екстремізму. Саме наприкінці ХХ ст. низка подій засвідчила не лише глобальність проблеми тероризму, а й складність запобігання терористичним актам та боротьби з ними.

Проблема національного сепаратизму в Китаї в цілому і в СУАР зокрема, є важливою не лише для системи регіональної безпеки, але і безпекової системи глобального рівня. Ситуація в СУАР є одним з вузлів нестабільності, загрожуючи територіальній цілісності і єдності Китаю. Разом з тим «керована» ескалація напруженості в Синьцзянській конфліктній зоні (аналогічно як і в Тибеті) може виступити в якості істотного детермінуючого механізму зовнішньої політики КНР з боку інших центрально-силових держав регіону (США, Японія тощо). Аналізуючи зміст проблеми сепаратизму в контексті збереження територіальної цілісності КНР, вітчизняні дослідники П. Жук, Н. Мазур, Р. Соломанюк, Р. Турчак доходять висновку: *«Синьцзян-Уйгурський автономний район викликає сьогодні найбільше занепокоєння пекінських політиків, оскільки саме тут діють терористичні групи, що прагнуть відновлення уйгурської державності у тій формі, якою вона була у середньовіччі, коли тут існувала сильна військова держава – Уйгурський каганат»* [12, с. 99]. На думку дослідників, ескалація відносин між центральною владою та сепаратистськими рухами в СУАР наприкінці 90-х років ХХ ст. засвідчує, можливість *«...утворення в межах Синьцзян-Уйгурського авто-номного району держави уйгурів зі столицею Урумчі. Країна, ймовірно поверне свою історичну назву Джунгурія»* [12, с. 99].

Офіційний Пекін, коментуючи долученість зовнішніх сил до проблеми національного сепаратизму в КНР, натякає на суттєву роль США в наростанні напруженості в регіоні. Так колишній лідер КНР Цзян Цземінь, виступаючи на одному із засідань Військової Ради ЦК КПК, відзначав: *«У відношенні ворожих сил, які здійснюють в межах нашої держави диверсії в релігійній сфері і діяльність спрямовану на національний розкол, необхідно зберігати пильність. В минулому колоніальні і імперіалістичні держави Заходу використовували релігію і національне питання з метою закабалення країн-колоній. Сьогодні вони як і раніше використовують їх для проведення диверсій, втручання і розкольницької діяльності... І у відношенні такої соціалістичної держави, як наша,*

ворожі сили Заходу, звичайно, тим більше не можуть відмовитися від подібних дій» [13, с. 282].

Отже, подальша інтенсифікація проблеми національного сепаратизму в Синьцзяні здатна суттєво змінити розстановку геополітичних сил у Центрально-Азійському регіоні і призвести до його дестабілізації. Авторитетний американський політолог Г. Сонненфельд, співробітник Центра стратегічних і міжнародних досліджень, стверджує, що Синьцзян може стати *«китайською Чечнею»* [14].

Потенційна конфліктогенність регіону актуалізує проблему дослідження та аналізу глибинних джерел внутрішньополітичних конфліктів у КНР, зокрема причин конфліктів ідентичності і факторів, що загострюють суперечності між їх суб'єктами (сторонами).

Конфлікти ідентичності в СУАР, на думку американського політолога Дж. Рудельсона, пов'язані з тим, що *«...уйгури обурені наступом на іслам в КНР, якщо ж ісламу дозволять відроджуватись, то вони залишаться задоволені владою, але більш гостро відчуватимуть себе відчуженими від китайського суспільства»* [15, с. 3].

Історичне перебування мусульман під владою китайської держави було для них не лише пануванням іноземних завойовників, але і «невірних». Ця обставина надавала особливу гостроту взаємовідносин між двома общинами – мусульманською і прийшлою з метрополії, яка складалася з державних службовців, засланців тощо. Їх розмежування було викликано прагненням корінних жителів зберегти свою самобутність і національну культуру. Особливо потужними ці настрої поширені серед уйгурів, які вважають китайців завойовниками, що відняли в них свободу і незалежність. З 1759 р., коли маньчжурсько-китайські війська Цинської імперії захопили Синьцзян, його корінне населення більш ніж 400 разів піднімало збройні повстання. Більш того, уйгурам двічі вдавалось на нетривалий час позбавитись китайської влади: з липня до грудня 1933 р. і в 1945-1949 рр. на території Синьцзяна існувала незалежна Східно-Туркестанська республіка. Проте, в першому випадку війська Гоміндану, а в другому – НВАК відновили контроль Пекіна над Синьцзяном.

Іслам стає ідеологією національно-сепаратистського руху уйгурів, часто приймаючи форму релігійного екстремізму, створюючи суттєві проблеми для центральної влади КНР [16, с. 104–105]. Особливо піддатливою щодо поширення екстремістських ідей є молодь. Протест, виникаючий у молоді, пояснюється фактичною відсутністю перспектив унаслідок засилля ханьців, спонукає їх до спроб радикально змінити існуючий стан речей. Тому, істотною проблемою в КНР в осяжній перспективі є питання щодо «місцевого» сепаратизму неханьських національностей [17, с. 55]. При цьому різка політизація ісламу пояснюється тим, що іслам як релігія, молодше християнства, внаслідок чого процеси його політизації розпочались пізніше (їх пік припав на кінець ХХ ст.). Іслам «політизувався» легше і швидше ніж інші світові релігії, внаслідок того, що на відміну від християнства, він є більш системною релігією,

регулюючи все сфери життя своїх adeptів, в тому числі їх політичну і суспільно значиму діяльність.

Наразі остаточної самоідентифікації національних меншин СУАР перешкоджає те, що більшість уйгурів говорять: «Я – мусульманин, бо я уйгур», навіть якщо вони не дотримуються відповідних обрядів [18, с. 8]. Разом з тим для частини уйгурів в Синьцзяні і за кордоном націоналізм – світське поняття. Ця обставина ілюструє важливу закономірність національного питання: хоча воно може виступати і як питання соціально-економічного розвитку, і як культурно-мовне, і як етноконфесійне, і навіть як питання екологічного захисту, його постановка завжди матиме важливу політичну складову [19, с. 436]. Наприклад, Уйгурський маніфест листопада 1997 р. закликав до боротьби за незалежність мирними засобами, якщо ж вони не досягнуть мети, то до війни – але не «священної», а «справедливої». Таким чином, у свідомості нацменшин існує конфлікт між етнополітичною і релігійною складовою природи національного сепаратизму в СУАР.

Останні заворушення в СУАР відбулися 7 липня 2010 р. у містах Урумчі й Кашгар. За даними уряду КНР під час протестів уйгурів загинуло 156 осіб, з них 129 чоловіків і 27 жінок; поранені 1 080 чоловік; заарештовано 1 434 осіб, з яких 1 379 чоловіків і 55 жінок. Проте за даними Всесвітнього уйгурського конгресу, число загиблих складає більше 600 чоловік [20]. Акція протесту проти політики «етнічного геноциду», який, на думку уйгур, проводить китайська компартія, почалася 5 липня, в ній взяло участь близько 10 тис. чоловік. На цей раз спалах протесту викликала масова бійка між ханьцями та уйгурами, що сталася на заводі іграшок у місті Шаогунь провінції Гуандун.

Однією з визначальних причин, що динамізувала зростання національного сепаратизму на рубежі ХХ-ХХІ ст. стало закінчення епохи біполярного протистояння, яке мало глобальний характер і певною мірою нівелювало конфлікти більш низького рівня і перешкоджало їх інтернаціоналізації. Наявність поблизу кордонів Китаю такої наддержави, як СРСР – потенційно більш сильного супротивника, слугувало консолідуючою основою при виникненні суперечностей на національному ґрунті.

Окрім того, стимулюючим чинником сепаратистських тенденцій в СУАР виступила і наближеність до кордонів Китаю конфліктів високої інтенсивності (громадянська війна в Таджикистані, бойові дії в Афганістані). Наприкінці 1970-х – початку 1980-х років Китай солідаризувався зі США в різноманітних формах протесту проти радянської військової кампанії в Афганістані. Результат цих дій виявився в абсолютній суперечності з сучасними китайськими державницько-національними інтересами: суттєвий вплив на ситуацію СУАР вчиняють ідеї вуйвничого ісламського фундаменталізму, проникаючі з Афганістану, стимулюючи антикитайські і сепаратистські настрої.

Окрім того, в епоху глобалізації простежується тенденція до посилення етнонаціоналізму в усьому світі, в тому числі і в китайському суспільстві [21,

с. 99]. Сучасному етапу розвитку глобального світоустрою притаманна тенденція до відродження етнічних антагонізмів, викликана накопиченими проблемами нерозв'язаності різноманітних аспектів національного питання, з одного боку, а з іншого – об'єктивним процесом становлення національної самосвідомості. Реформування різнорівневих систем міждержавних взаємовідносин в епоху постбіполярності супроводжується автономізацією регіонів і формуванням ідентичностей уже не на державній основі, а на іншому – етнічному, релігійному, мовному наріжному камені.

Загроза інтенсифікації сепаратистських тенденцій у КНР існуватиме і надалі, а самі вони, в залежності від ситуації в країні і розстановки політичних сил у світі, набуватимуть різноманітних форм. Зважаючи на характер динаміки сепаратистських тенденцій в СУАР, можна спрогнозувати, що поки розбіжності між лідерами сепаратистських рухів, між етно-складовими їх соціального базису, між діючим політичним істеблшментом і лідерами національних рухів, які претендують на першість у взаємовідносинах існують опозиція центральному уряду має досить широкий діапазон уразливості. Разом з тим це не є свідченням того, що опозиція правлячій політичній силі в КНР з боку сепаратистських рухів не є реальною, вона за сучасних умов ще не набула реальної основи і обрисів. Трансформація національного сепаратизму в національний рух неможлива без наявності активної національної політичної еліти, яка б очолила цей рух і сформулювала б чіткі гасла територіального відокремлення.

На думку одного з провідних російських сходознавців А. П. Тарасова: «В Китаї є величезні незайняті території з важкими кліматичними умовами, які освоюються за радянським зразком у межах політики розвитку західних регіонів КНР. Китай переміщує в Синьцзян і Тибет частину надлишку ханського населення, в якому розчиняються місцеві титульні нації, що поряд з продуманою інвестиційною політикою дозволило КНР уникнути в цих провінціях розвитку подій за косівським чи чеченським сценарієм» [22, с. 69].

Отже, стабільність КНР як єдиної багатонаціональної унітарної держави, залежатиме поперше, від ступеня централізації управління і прагматизму політики центрального керівництва у сфері регламентації міжетнічних відносин; по-друге, від ролі і місця консолідуючого етносу ханьців у системі національної автономії і концепції національно-державного будівництва й позиціонування цих питань в державно-політичній ідеології; по-третє, від ментальності і політичної культури, ступеня соціально-економічного розвитку самого консолідуючого етносу, його етнопсихологічних характеристик; по-четверте, від динаміки випередження політичних перетворень економічними реформами, метою яких є формування стабільного й заможного середнього класу і на цій основі – громадянського суспільства, як умови розв'язання соціальних питань на демократичних засадах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ломанов А. В. Как увядали сто цветов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.globalaffairs.ru/numbers/13/3940.html.
2. Караганов С. А. Современный Китай: вызов или открывающиеся возможности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.globalaffairs.ru/numbers/7/2076.html.
3. Москалев А. А. Теоретическая база национальной политики КНР (1949-1999). – М. : Памятники исторической мысли, 2001. – 224 с.
4. Політологія : [академічний курс] / М. І. Панов (керівн. авт. кол.). – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 520 с.
5. Арутюнян Ю. В., Дробизева Л. М., Сусоколов А. А. Этносоциология. – М. : Аспект-Пресс, 1999. – 271 с.
6. Воскресенский А. Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний. – М. : Муравей, 2004. – 603 с.
7. Хонг М. Секреты успеха Сингапура: 12 статей господина Марка Хонга Тат Суна, посла Республики Сингапур в России и на Украине. – М. : ИДВ РАН, 2000. – 174 с.
8. Идентичность и конфликт в постсоветских государствах / Под ред. М. Б. Олкотт. – М. : Московский Центр Карнеги, 1997. – 490 с.
9. Автореф. дис. .. канд. політ. наук : 23.00.02 / В. А. Горенкин ; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімф., 2004. – 20 с. // www.dissert.com.ua/contents/17822.html.
10. Здравомыслов А. Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. – М. : АСПЕКТ ПРЕСС, 1999. – 378 с.
11. Фишер Р. Интегративная идеология в России: основания, проблемы, перспективы // Вестник Московского университета. – Сер. 12. – 1994. – С. 5–12.
12. Жук П., Мазур Н., Соломанюк Р., Турчак Р. Етнополітична карта світу XXI століття. – Львів : Мандрівець, 2000. – 204 с.
13. Китай в диалоге цивилизаций: К 70-летию академика М. Л. Титаренко. – М. : Памятники исторической мысли, 2004. – 837 с.
14. CIA Intelligence Report, 2005, Part 1 «PRC» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.cia.gov.
15. Rudelson J. J. Oasis identities, Uyghur Nationalism along China's Silk Road // С. А. MONITOR – 1998. – № 5. – Р. 3–8.
16. Китай в мировой и региональной политике (история и современность) / Под ред. Е. И. Сфаронова. – М. : ИДВ РАН, 2005 – 248 с.
17. Москалев А. Дискуссии о национализме в КНР // Проблемы Дальнего Востока. – 2001. – № 3. – С. 55.
18. Mackeras C. Xinjiang at the turn of the century: the causes of separatism // Central Asian survey. – 2001. – Vol. 20. – № 3. – Р. 5–10.
19. Сыроежкин К. Л. Мифы и реальность этнического сепаратизма в Китае и безопасность Центральной Азии. – Алматы : Дайк Пресс, 2003. – 733 с.
20. Новая волна протеста уйгуров началась в Урумчи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.epochtimes.ru/content/view/26108/4/>.
21. Вопросы национального строительства в КНР. – М. : ИДВ РАН, 1993. – 210 с.
22. Тарасов А. П. Китайцы в Забайкалье // Проблемы Дальнего Востока. – 2003. – № 5. – С. 61–78.

Рецензенти: Тригуб П. М., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Сінкевич Є. Г., к.і.н., професор Чорноморського державного університету імені Петра Могили.